

ЭЛІПТЫЧНЫЯ КАНСТРУКЦЫІ З АКЦЫЯНАЛЬНАЙ СЕМАНТЫКАЙ

Артыкул прысвечаны аналізу семантычнай арганізацыі канструкцый з эліпсісам дзеяслова. Выяўлены мадэлі эліптычных сказаў з семантыкай актыўнага дзеяння, устаноўлена ступень іх частотнасці, сістэматызаваны іх кампенсаторныя сродкі.

Ключавыя словы: *канструкцыі з эліпсісам дзеяслова, мадэлі эліптычных канструкцый, кампенсаторныя сродкі, акцыянальны тып канструкцый, кампаненты семантычнай структуры сказа, тып прэдыката, лексіка-семантычная група.*

The article is dedicated to the analysis of the semantic organization of constructions with a verb ellipsis. Types of elliptic constructions with semantics of active action are revealed, their models are formalized, the degree of their rate and productivity is established, compensatory means are systematized.

Семантычная арганізацыя канструкцый з эліпсісам дзеяслова разглядалася як пастаянная нязменная ўласцівасць глыбіннай структуры сказа (А. Кібрык, Р. Ліз, О. Ліён, А. Обердэрфер, С. Дэнтлер, У. Юзва), як камбінацыя структурна-семантычных кампанентаў (Я. Кіраў, Т. Кажэцьева, Ц. Ломцеў, У. Макараў, Т. Някрасава, Н. Огнева, Т. Паўленка, А. Кор, Р. Фіенга). Думаецца, мэтазгодным было б аналізаваць семантычную арганізацыю канструкцый з эліпсісам дзеяслова ўлічваючы асаблівасці структурна-сітаксічных мадыфікацый беларускай мовы (Б. Норман) на аснове камбінаторных уласцівасцей семантычных кампанентаў у межах пэўнага тыпу.

Мэта даследавання – прааналізаваць тып эліптычных канструкцый з акцыянальнай семантыкай, выявіць іх мадэлі, кампанентны склад, кампенсаторныя сродкі.

Акцыянальна-аб'ектны непераўтваральны тып.

Значную групу складаюць эліптычныя канструкцыі з семантыкай актыўнага непераўтваральнага ўздзеяння. У сказах працэс накіраваны на аб'ект, але ніякіх змен у аб'екце пры гэтым не адбываецца. Калі эліптычны сказ указвае на перадачу матэрыяльных аб'ектаў, то мадэль уключае **данатар – прэдыкат – рэцыпіент – данатыў***, а паказчыкам семантыкі ў іх выступае рэцыпіент: *Табе мой боль, – / І больш нікому* (Я. Янішчыц). У прыведзеным сказе адрасат *табе* можа спалучацца толькі з дзеясловамі працяглага непераўтваральнага ўздзеяння тыпу *даць, дарыць* і ўказваць на перадачу аб'ектаў (матэрыяльных і нематэрыяльных). Падобныя сказы часцей за ўсё маюць аднастаўную будову, пры гэтым імпліцытна можа выражацца данатар: *Будучай маці – кнігі* (ЛіМ); *Вось вам, дзеці, новага дзіцёнка, цялушкі, ды яшчэ белую* (З. Бядуля); *Аднаму вінтоўку, другому наган. Мяркуйце там самі* (Б. Мікуліч);

Каханкам – забавы, гульня, смяшкі (В. Іпатава); *Вам – і зерня сутнасць, / І мае ўраджаі ўсе* (В. Зуёнак); *Мне – розум, / Вушам – слых, / Вачам – відушчасць, / Вухам – голас* (М. Танк); *Кветка для анёла* (С. Каржанеўская); *Зямлі – зямное, / Неба – небу* (М. Стральцоў). Спосабы выражэння рэцыпіента ў іх аднатыпныя – назоўнікі і займеннікі ў форме давальнага склона. Данатары часцей выражаюцца назоўнікамі ў форме вэнальнага склона і размяшчаюцца ў абсалютным канцы сказа, што надае ім надзвычайную актуальнасць. Данатар у такіх сказах выражаецца іменнымі часцінамі мовы або імпліцытна.

Непераўтваральнае ўздзеянне рэалізуецца ў мадэлі **данатар – прэдыкат – спосаб – данатыў**, дзе аб'ектыў можа выражацца імпліцытна, а паказчыкам семантыкі выступае спосаб: *Дзетдоху ў першую чаргу* (В. Іпатава); *Сваім без чаргі і аўкцыёнаў* (Звезда).

Семантыка актыўнага непераўтваральнага ўздзеяння можа рэалізавацца ў мадэлі **агенс – аб'ектыў – прэдыкат – фінітыў**, дзе структурна-сэнсавым паказчыкам выступае фінітыў: *Як на згоду – келіх мёду, / Як на шчасцейка – пяршак* (Я. Янішчыц); *Хатняе свята – дзецям* (Бабруйскае жыццё); *Машына стукоча. І мама няе, / Абшывае сваю Велясніцу: / Каму – за пакосы, / Каму за каня, / Каму – за шчырае “дзякуй”* (Я. Янішчыц).

Паказчыкам семантыкі непераўтваральнага ўздзеяння можа выступаць аб'ектыў. Тады мадэль сказа змяшчае такія кампаненты, як **агенс – прэдыкат – аб'ектыў**: *Табе пошта. Танцуй* (А. Дудараў). Зрэдку ў якасці кампенсаторнага кампанента выступае **атрыбутыўнае азначэнне**: *Вам з міністэрства... заказное* (А. Бачыла); *Вам... ад дзяўчыны* (А. Бачыла); *Гэты бранзалет ад княжыча?* (Л. Дайнека).

Мадэль эліптычнага сказа можа быць такой: **адрасант – дэліберат – прэдыкат – адрасат**. Дэліберат указвае на аб'ект інтэлектуальнай дзей-

* Гл. “Слоўнік кампанентаў семантычнай структуры сказа”.

насці: *Усё, што ў думках дарагое, – / Для цябе, жыццё* (А. Русак); *Гэты расказ... сыну былога франтавіка* (П. Прыходзька); *Волька, што з горам – дзясяты, / У Мінску. Забыла на дом. / Хоць бы Матрунцы да свята... Сустрэнеш яе – прысаром* (Я. Янішчыц).

Непераўтваральнае ўздзеянне можа суадносіцца з дынамічнай лакалізацыяй аб'екта. Мадэль у такім выпадку будзе ўключаць **агенс – прэдыкат – аб'ектыў – дырэктыў – фініш**: *Убок – усё няпэўнае на свеце, / Убок – зімовы халадок трывог. / І кветка-сон каля стамлёных ног* (Р. Баравікова). Узаемадзеянне, якое ажыццяўляецца ў фізічнай сферы, будзе рэалізавацца ў мадэлі **агенс – пацыентыў – прэдыкат – рэянт**: *Маладую бульбу на летаўню з суседзямі* (Звязда). Паказчыкам семантыкі ўзаемадзеяння выступае аб'ектыў.

Семантыка актыўнага непераўтваральнага ўздзеяння часам рэалізуецца ў мадэлі **агенс – прэдыкат – аб'ектыў – лакатыў**. Пашырэнне структуры сказа за кошт лакатыва спрыяе канкрэтызацыі семантыкі, тым больш што агенс выражаецца ў такім сказе імпліцытна: *Гэта мне дары здалёк... З краіны, якую мала шанавалі! І ад дзяцей, якіх мала любіў* (М. Гарэцкі). Аб'ектыў рэалізуе семантыку дзеяння агенса, накіраванага на неадушаўлены аб'ект, якое носіць фізічны характар.

Акцыянальна-аб'ектны пераўтваральны тып.

Эліптычныя канструкцыі з семантыкай актыўнага дзеяння падзяляюцца на некалькі груп у залежнасці ад адносін дзеяння да аб'екта і суб'екта, а таксама ад сферы яго працягнення. У рэалізацыі семантыкі актыўнага пераўтваральнага ўздзеяння надзвычай важную ролю адыгрывае аб'ект уздзеяння, які з'яўляецца элементам працэсуальнай прэдыкацыі і называе ўдзельніка сітуацыі, на якога накіравана пераўтваральнае ўздзеянне ў фізічнай і сацыяльнай сферах: *Людміла ў горад паедзе. Цябе – на яе месца* (А. Дударэў); *Нельга так. Чалавека адразу на будаўніцтва. А ён быў конюхам* (А. Дударэў). Падобныя эліптычныя сказы рэалізуюцца ў мадэлі **агенс – прэдыкат – пацыентыў – лакатыў**. Паказчыкам семантыкі актыўнага пераўтваральнага ўздзеяння выступае пацыентыў.

Мадэль эліптычнага сказа часам уключае **агенс – прэдыкат – крэатыў – спосаб**: *Эканомія і беражлівасць – агульнымі намаганнямі* (Настаўнік). Паказчыкам семантыкі актыўнага пераўтваральнага ўздзеяння выступае спосаб.

Эліптычныя сказы з семантыкай актыўнага пераўтваральнага ўздзеяння сустракаюцца ў беларускай мове не часта. Гэта тлумачыцца тым, што для рэалізацыі названага значэння патрабуецца значная колькасць кампанентаў. У падобных сказах паказчыкам семантыкі выступае аб'ект пераўтваральнага ўздзеяння: *Партызаны – дзве буйныя дыверсіі. Гэта вайна...* (М. Мацукоўскі). Мадэль падобных эліптычных сказаў уключае наступныя кампаненты: **агенс – прэдыкат – аб'ектыў**. Семантычная ёмістасць падобных сказаў тлумачыцца экспліцытным спосабам выражэння часткі састаўнога дзеяслова на лексем, здольных запаўняць незамешчаную сінтаксічную пазіцыю.

Замест лакатыва ў падобных сказах можа ўжывацца спосаб, які ўказвае на характар ажыццяўлення дзеяння. Мадэль эліптычнага сказа будзе ўключаць **агенс – прэдыкат – пацыентыў – спосаб**: *Атрутаю іх трэба. І лягчай браць, і душа не гэтак схварэе* (В. Кармазаў); *Яшчэ што-небудзь такое зробіш, і я цябе – беларускай трыбунала... Сам!* (А. Дударэў). Указанне на аб'ект уздзеяння дазваляе адначасова кваліфікаваць семантыку эліптычнай канструкцыі.

Семантыка пераўтваральнага ўздзеяння рэалізуецца ў мадэлі **агенс – прэдыкат – бенефіцыенс – лакатыў**: *На лаўках спаць цесна. Мы вам – у баковачыцы* (І. Мележ). Паказчыкам семантыкі пераўтваральнага ўздзеяння выступае бенефіцыенс.

Калі ўздзеянне накіравана на неадушаўлены аб'ект, то мадэль будзе наступная – **агенс – прэдыкат – аб'ектыў – спосаб**: *Здымкі веерам! Загалоўкі клішыраваныя, падзагалоўкі – наборам! Тэкст – восьмым паўтлустым* (А. Петрашкевіч); *Бач, як яно гарыць. Трэба вадою* (А. Жук); *Новыя нарматыўныя дакументы – апэратыўна на старонках “Настаўніцкай”* (Настаўніцкая газета). Семантыка актыўнага пераўтваральнага ўздзеяння можа рэалізавацца і ў мадэлі **агенс – прэдыкат – пацыентыў – тэмпаратыў**: *Вось я зараз цябе!..* (А. Дзялендзік).

Пераўтваральнае ўздзеянне можа быць накіравана на суб'ект. У такім выпадку асноўным паказчыкам семантыкі выступае інструмент дзеяння, а мадэль сказа ўключае **агенс – прэдыкат – аб'ектыў – інструментыў-1**: *Ты што, біцца захачеў? Дык можаеш галавой аб вугал* (А. Макаёнак).

Назіраюцца выпадкі, калі ў якасці паказчыка семантыкі выступае аб'ект пераўтваральнага ўздзеяння. Мадэль эліптычнага сказа ў такім выпадку будзе змяшчаць кампаненты **функ-**

тыў – прэдыкат – аб’ектыў: *Як баяніста яго на сённяшні дзень няма! Трэба ж так – акурат па руцэ* (А. Макаёнак). Структура падобных сказаў, як правіла, аднастаўная, а таму функтыў выражаны імпліцытна.

Эліптычныя сказы з семантыкай змены сацыяльнага статусу могуць рэалізавацца ў мадэлі **агенс – прэдыкат – спосаб**. Імпліцытны спосаб выражэння агенса прадвызначае перанос функцыі структурна-сэнсавага паказчыка на імпліцытна выражаны кампанент – спосаб: *Пачакаем з перадезлам зямлі. Трохі пачакаем іншых. Каб не наракалі потым, што без іх* (І. Мележ).

Семантыка пераўтваральнага ўздзеяння ў сацыяльнай сферы можа рэалізавацца ў мадэлі **агенс – прэдыкат – пацыентыў – спосаб**: *Хіба можна так з чалавекам* (А. Макаёнак); *Вы, калі ласка, без самасуду з імі* (А. Петрашкевіч). Пацыентыў указвае на аб’ект сацыяльных адносін і выступае ў якасці паказчыка семантыкі.

Аб’ект пераўтваральнага ўздзеяння ў сферы сацыяльных адносін можа быць толькі адушаўлёным: *Калі вас выбіралі дэпутаткай, я так радавалася і ўсім хвалілася: гэта вы да станка прывучылі мяне. І вот – вас у Вярхоўны Савет* (А. Макаёнак). Рэалізуюцца падобныя сказы ў аналагічнай мадэлі: **агенс – прэдыкат – пацыентыў – локум**.

Семантыка ў падобных сказах можа рэалізавацца з дапамогай акалічнасцяў з часова-колькасным і лакатыўным значэннем. Эліптычны сказ у гэтым выпадку можа рэалізавацца ў мадэлі **агенс – прэдыкат – лакатыў – медыятыў**: *Карыстаецца правамі і прывілеямі калгаснікаў. А вось з работай... Цяжкія, нутрыі... Часцей*

на рынку, чым на працы. За што ж сена (А. Дзялендзік). Паказчыкам семантыкі ў падобных сказах выступае лакатыў.

Эліптычныя канструкцыі з семантыкай актыўнага дзеяння ў сацыяльнай сферы ўказваюць пераважна на род заняткаў. Рэалізуюцца падобныя канструкцыі ў мадэлі **агенс – прэдыкат – крэатыў – спосаб**: *Ганебная тактыка раённых чыкаў – любой цаной любое мерапрыемства* (А. Дзялендзік). Паказчыкам семантыкі ў дадзеным выпадку выступае крэатыў, які ўказвае на сацыяльны характар дзеяння.

Зрэдку назіраюцца эліптычныя сказы з семантыкай узаемадзеяння. Неабходна адзначыць, што бездэяслоўным спосабам выказаць названую семантыку надзвычай складана, таму ў сказе павінен быць кампанент, што ўказвае на аб’ект сумеснага дзеяння. Семантыка ўзаемадзеяння рэалізуецца ў мадэлі **агенс – каагенс – прэдыкат – крэатыў**: *Усё гэта думаю: кеб Хадоська була, кеб з Каноплячкаю полечку ці кадрыліцу на васьмнаццаць вале* (І. Мележ) або ў мадэлі **агенс – пацыентыў – прэдыкат – аб’ектыў**: *Такую скацінку, як у мяне, дзетачкі, я – хоць з кім* (І. Мележ). Паказчыкі семантыкі *полечку ці кадрыліцу* і *скацінку* выразна акрэсліваюць кола дзеясловаў, з якімі могуць спалучацца названыя лексемы. Агенс у падобных сказах часта выражаецца імпліцытна.

Як бачым, эліптычныя канструкцыі з акцыянальнай семантыкай шырока выкарыстоўваюцца ў творах мастацкай літаратуры і ў публіцыстыцы. У іх дзеянне накіравана на аб’ект, які пры гэтым пэўным чынам змяняецца. Актыўнае пераўтваральнае ўздзеянне праяўляецца ў фізічнай і сацыяльнай сферах і рэалізуецца ў значнай колькасці мадэлей.

СЛОЎНІК КАМПАНЕНТАЎ СЕМАНТЫЧНАЙ СТРУКТУРЫ СКАЗА

Кампаненты суб’ектнага тыпу

Агенс – удзельнік сітуацыі, яе наўмысны ініцыятар, які кантралюе сітуацыю, непасрэдна выконвае дзеянне: *У спешыцы я праскочыў кабінет, і мне неабходна было вярнуцца*.

Адрасант – агенс-моўца: *Яна сказала сябрам, што пойдзе ў школу*.

Данатар – агенс у сітуацыі перадачы матэрыяльнага аб’екта: *Тамара перадала кнігу Сяргею*.

Каагенс – саўдзельнік сітуацыі: *Дзеці з настаяніцай пайшлі на возера*.

Каўзатыў – агенс, што выступае прычынай сітуацыі: *Праліўныя дажджы выклікалі пад’ём вады ў рэках*.

Рэлянты – асобы, жывёлы, прадметы, паняцці, якія знаходзяцца ў пэўных адносінах адно з адным: *Турын і Сергушова пазнаёміліся праз некаторы час пасля адлёту Сямёнава*.

Функтыў – прадмет, які стварае сітуацыю: *Дрэвы гнуліся ад ветру*.

Кампаненты аб’ектнага тыпу

Аб’ектыў – прадмет, на які ўздзейнічае агенс: *Я выцягнуў шуфляду*.

Данатыў – матэрыяльны аб'ект у сітуацыі перадачы: *Фёдар адправіў гэтую запіску па адрасе.*

Дэліберат – асоба, прадмет, падзея, якая выступае аб'ектам інтэлектуальнай дзейнасці адрасата: *Раскажу пра выпадак, які адбыўся са мной у 1943 годзе.*

Крэатыў – прадмет, сітуацыя, якія ўзнікаюць у выніку ажыццяўлення дзеяння: *У канцы года мы правядзём канферэнцыю.*

Пацыентыў – адушаўлены ўдзельнік сітуацыі, на які ўздзейнічае агенс: *Жанчыну прапярываў загадчык аддзялення.*

Кампанент адрасатнага тыпу

Адрасат – атрымальнік інфармацыі: *Кніга адрасавалася галоўным чынам навукоўцам.*

Бенефіцыенс – асоба, зацікаўленая ў ажыццяўленні сітуацыі: *Івана прэміравалі.*

Рэцыпіент – атрымальнік матэрыяльнага аб'екта: *Новая школа – дзецям.*

Кампаненты інструментнага тыпу

Інструментыў-1 – прылада, якая спрыяе ажыццяўленню сітуацыі: *Цвік забіваецца малатком.*

Інструментыў-2 – кампанент інтэлектуальнага дзеяння, параметр аб'екта інтэлектуальнага дзеяння: *Становішча часціцы вызначаюць з дапамогай адной велічыні, напрыклад, каэфіцыенты х.*

Інструментыў-3 – кампанент інтэлектуальна-творчай дзейнасці – правіла, формула, палажэнне, закон, з дапамогай якога агенс вызначае тыя ці іншыя параметры аб'екта інтэлектуальнай дзейнасці: *Велічынь х з дапамогай наступнага правіла.*

Кампаненты з акаліччым значэннем

Дырэктыў-фінілі – канечны пункт руху: *Яраслаў не адважыўся наблізіцца да Кіева.*

Лакатыў – месца, у адносінах да якога вызначаецца прадмет ці ажыццяўляецца дзеянне: *Пушкін правёў у Адэсе каля года.*

Локум – месца, дзе ажыццяўляецца дзейнасць суб'екта: *Мяне ў прафкам.*

Медыятыў – месца, дзе ажыццяўляецца дзейнасць суб'екта пастаянна і нязменна: *Часцей – на працы, чым дома.*

Спосаб – метад, характар ажыццяўлення дзеяння: *Метадам разважання ён прыйшоў да высновы аб існаванні яшчэ адной элементарнай часціцы.*

Тэмпаратыў – час, які часткова заняты дзеяннем: *Перад ад'ездам ён зайшоў да нас.*

Фінітыў – мэта, з якой выконваецца пэўнае дзеянне: *На згоду – келіх мёду.*

Спіс літаратуры

1. **Кибрик, А. Е.** Константы и переменные языка / А. Е. Кибрик; Моск. гос. ун-т, Филол. фак. – СПб.: Алетейя, 2005. – 719 с.

2. **Лиз, Р. Б.** Построение номинализованных конструкций в турецком языке и проблема эллипсиса / Р. Б. Лиз // Новое в зарубежной лингвистике: сб. ст.; сост. А. Н. Барулина; общ. ред. А. Н. Кононова. – М., 1987. – Вып. 19: Проблемы современной тюркологии. – С. 311 – 323.

3. **Лион, О.** Синтаксический аспект анализа эллиптированных фразеологических единиц / О. Лион // Активные процессы в области русской фразеологии: межвуз. сб. науч. тр. / Иван. гос. ун-т; редкол.: Г. А. Селиванов (отв. ред.) [и др.]. – Иваново, 1980. – С. 58 – 67.

4. **Оберддерфер, А. Р.** Эллиптическая субстантивация как стилистический приём / А. Р. Оберддерфер // Вопросы языкознания и литературоведения: сб. ст. / Казах. гос. ун-т; редкол.: Х. Х. Махмудов (отв. ред.) [и др.]. – Алма-Ата, 1977. – С. 50 – 56.

5. **Dentler, S.** Verb und Ellipse im heutigen Deutsch: zum "Fehlen" verbhängiger Bestimmungen in Theorie und Praxis / S. Dentler. – Göteborg: Univ., 1990. – 106 s.

6. **Juzwa, U.** The inflection of ellipsis and its antecedent – the minimalist account / J. Juzwa // Linguae Mundi. – 2005. – № 2. – S. 69 – 76.

7. **Киров, Е. Ф.** Языковые нули / Е. Ф. Киров // Русистика и компаративистика: сб. ст. / Моск. гос. пед. ун-т [и др.]; ред. совет: Л. Лоскутникова (гл. ред. и сост.) [и др.]. – М., 2007. – Вып. 2. – С. 215 – 225.

8. **Кожетьева, Т. А.** Полные и свёрнутые определительные структуры в тексте / Т. А. Кожетьева // Предложение и текст: межвуз. сб. науч. тр. / Ряз. гос. пед. ин-т; редкол.: Т. А. Кожетьева (отв. ред.), Н. С. Колотилова, Л. М. Притчина. – Рязань, 1992. – С. 40 – 47.

9. **Ломтев, Т. П.** Предложение и его грамматические категории / Т. П. Ломтев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 198 с.

10. **Макаров, М. Л.** Деривация диалога / М. Л. Макаров // Деривация в речевой деятельности: межвуз. сб. науч. тр.: [материалы конф., Пермь, окт. 1988 г.] / Перм. гос. ун-т; редкол.: Л. Н. Мурзин (гл. ред.) [и др.]. – Пермь, 1990. – С. 139 – 144.

11. **Некрасова, Н. А.** К проблеме эллипса как источника появления в грамматическом строе языка новых синтаксических конструкций / Н. А. Некрасова // Проблемы лингвистики текста в культурологическом освещении: межвуз. сб. науч. тр. / Моск. финансово-юрид. акад. [и др.]; редкол.: Л. В. Лисоченко [и др.]. – Таганрог, 2001. – С. 146 – 154.

12. **Огнева, Н. В.** Неполные предложения как элемент структуры межабзацных связей / Н. В. Огнева // Текстобразующие потенции языковых единиц и категорий: межвуз. сб. науч. тр. / Барнаул. гос. пед. ин-т; редкол.: Э. Е. Курлянд (отв. ред.), Л. А. Козлова, М. Е. Обнорская. – Барнаул, 1990. – С. 98 – 108.

13. **Павленко, Т. Л.** Фразеологические единицы-перифразы как средство экспрессивности / Т. Л. Павленко // Проблемы экспрессивной стилистики: сборник / Рост. гос. ун-т; редкол.: Т. Г. Хазагеров (отв. ред.) [и др.]. – Ростов н/Д., 1992. – Вып. 2. – С. 104 – 108.

14. **Corr, A.** Ellipsen: Untersuchungen zu Elliptizität und elliptischen Sprachgebrauch / A. Corr. – Saarbrücken: Verl. Dr. Müller, 2008. – 102 S.

15. **Fiengo, R.** Indices and identity / R. Fiengo, R. May. – Cambridge; London: MIT Press, 1994. – XVII, 315 p.

Нагалля ЧАЙКА,
кандыдат філалагічных навук.

Аўтар ахвярае ганарар на развіццё часопіса.